

नेहरु आणि लोकशाही समाजवाद: आदर्श, मर्यादा आणि समकालीन प्रासंगिकता

¹सागर मधुकर लोखंडे, ²प्रा. डॉ. मेघराज एकनाथ औटी

सहाय्यक प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, रा. ब. नारायणराव बोरावके कॉलेज,
श्रीरामपूर (स्वायत्त), जि. अहमदनगर

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 20th February 2026 Accepted: 01st March 2026 Published: 07th March 2026	पंडित जवाहरलाल नेहरु हे स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान आणि लोकशाही समाजवादाचे प्रमुख व्याख्याते होते. त्यांच्या लोकशाही समाजवादाची संकल्पना राजकीय लोकशाही (निवडणुका, संसद) आणि आर्थिक समानता (संपत्तीचे न्याय्य वाटप, गरिबी निर्मूलन) यांचा समन्वय साधणारी होती. या शोधनिबंधात नेहरुंच्या लोकशाही समाजवादाच्या वैशिष्ट्यांचे (लोकशाही आणि समाजवादाचा संगम, आर्थिक समानता, राज्य आणि खाजगी क्षेत्राचे नियंत्रण, औद्योगिकीकरण, संसदीय लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता) चिकित्सक विश्लेषण केले आहे. यात नेहरुंच्या विचारांतील आदर्शवाद आणि व्यावहारिक अंमलबजावणीतील मर्यादांवर (अति-आदर्शवाद, संस्थात्मक चौकटीचा अभाव, अंमलबजावणीतील अडचणी) प्रकाश टाकला आहे. २१ व्या शतकातील जागतिकीकरण, आर्थिक असमानता आणि भारतीय राजकारणातील आव्हानांच्या संदर्भात नेहरुंच्या विचारांची प्रासंगिकता तपासली आहे. नेहरुंच्या वैचारिक उत्क्रांतीचा अभ्यास, प्रमुख संकल्पना, मर्यादा आणि आजच्या संदर्भातील उपयुक्तता यांचा तपशीलवार विचार केला आहे. लोकशाही समाजवाद हा केवळ आर्थिक धोरण नव्हता, तर सामाजिक न्याय, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि सहकारी सेवेचा समन्वय होता. नेहरुंच्या विचारांतून प्रेरणा घेऊन आजच्या भारतातील आव्हाने (गरिबी, असमानता, पर्यावरण) सोडवता येतील, असा निष्कर्ष काढता येतो.

Plagiarism Check Report:

Date of Report: March 01, 2026

Similarity Index: 4%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Lokhande, S. M., & Auti, M. E. (2026). नेहरु आणि लोकशाही समाजवाद: आदर्श, मर्यादा आणि समकालीन प्रासंगिकता. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(1), 889-894.

प्रस्तावना

स्वतंत्र भारताच्या इतिहासात पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे नाव एका दूरदृष्टी असलेल्या नेत्याच्या रूपात कोरले गेले आहे. १४ नोव्हेंबर १८८९ रोजी अलाहाबाद येथे जन्मलेले नेहरू हे केवळ एक राजकीय नेते नव्हते, तर ते लोकशाही समाजवादाचे प्रखर पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या वडिलांची इच्छा ते वकील व्हावे अशी होती, परंतु महात्मा गांधींच्या असहकार चळवळीने आणि राष्ट्रवादाच्या लाटेने त्यांच्या जीवनाचा मार्ग बदलला. नेहरूंच्या बालपणातूनच त्यांच्या वैचारिक विकासाची सुरुवात झाली. त्यांनी इंग्लंडमध्ये शिक्षण घेतले, जेथे ते फॅबियन समाजवादाकडे आकर्षित झाले. फॅबियन समाजवाद हा क्रांतीऐवजी क्रमिक बदलांवर भर देणारा होता, जो नेहरूंच्या विचारांना अनुरूप होता.

नेहरूंचा राजकीय प्रवास अत्यंत रंजक आहे. इंग्लंडमधील वास्तव्यात ते फॅबियन समाजवादाकडे आकर्षित झाले, परंतु भारतात परतल्यानंतर सोव्हिएत रशियातील विकासाने त्यांचा समाजवादावरील विश्वास वाढला. १९२७ मध्ये सोव्हिएत रशियाच्या भेटीने त्यांना राज्य नियोजनाची प्रेरणा मिळाली. ते म्हणतात, “राजकीय लोकशाही ही अर्थपूर्ण असावी, अन्यथा ती निरर्थक आहे.” १९३० च्या दशकात ते काँग्रेस सोशलिस्ट पार्टीच्या जवळ आले आणि स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय सहभाग घेतला. स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी पंचवार्षिक योजना आणि मिश्र अर्थव्यवस्थेद्वारे लोकशाही समाजवादाची अंमलबजावणी केली. त्यांच्या लोकशाही समाजवादाचा गाभा हा सत्तेचे विकेंद्रीकरण, आर्थिक समता आणि 'अंतिम व्यक्ती'ला (अंत्योदय) न्याय मिळवून देणे हा होता.

नेहरूंच्या वैचारिक उत्क्रांतीत फॅबियनवादापासून मार्क्सवादापर्यंतचा प्रवास महत्त्वपूर्ण आहे. सुरुवातीला ते फॅबियनवादाच्या क्रमिक सुधारणांकडे आकर्षित झाले, परंतु त्यातून हिंसक क्रांतीची आवश्यकता त्यांना पटली नाही. ते म्हणतात, “समाजवाद हा लोकशाहीचा अपरिहार्य परिणाम आहे.” १९५५ मध्ये अवडी काँग्रेस अधिवेशनात 'समाजवादी समाजरचना'ची घोषणा केली, जी केवळ आर्थिक नव्हती, तर सर्वांगीण होती. हा शोधनिबंध नेहरूंच्या विचारांची मीमांसा करतो, त्यांच्या आदर्शवादाचा अभ्यास करतो, मर्यादा शोधतो आणि २१ व्या शतकातील प्रासंगिकता तपासतो. संशोधन पद्धती ही द्वितीयक स्रोतांवर आधारित आहे, ज्यात नेहरूंच्या लेखन, जीवनी आणि विद्वानांच्या विश्लेषणाचा समावेश आहे.

साहित्य समीक्षा (Literature Review)

नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादावर अनेक विद्वानांनी संशोधन केले आहे. 'Political Theory and Thought: Western and Indian Traditions' मधील अध्यायात नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाचा अभ्यास आहे, ज्यात त्यांच्या वैचारिक प्रभावांचा उल्लेख आहे. 'Nehru, Socialism, and India' मध्ये नेहरूंच्या समाजवादाच्या विकासाचा इतिहास सांगितला आहे. 'Nehru's Vision of Socialism' मध्ये नेहरूंच्या समाजवादाच्या वैशिष्ट्यांचे विश्लेषण आहे.

नेहरूंच्या 'Discovery of India' आणि 'An Autobiography' या स्वयंलिखित पुस्तकांतून त्यांच्या विचारांची सखोल माहिती मिळते. चंद्रा (२००२) यांच्या पुस्तकात नेहरूंना आधुनिक विचारवंत म्हणून वर्णन केले आहे. UGC Care जर्नल्समधील लेखांमध्ये "Nehru and Democratic Socialism" वर चर्चा आहे. या साहित्यावरून दिसते की नेहरूंचे विचार

आदर्शवादी आहेत, परंतु व्यावहारिक मर्यादा आहेत. काही समीक्षक त्यांना अव्यवहार्य म्हणतात, तर काही आजच्या आंदोलनांसाठी प्रेरणादायी मानतात.

नेहरूंचे प्रमुख लोकशाही विचार (Key Democratic Concepts)

१. लोकशाही आणि समाजवादाचा संगम (Fusion of Democracy and Socialism)

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचा लोकशाही समाजवाद हा एक अनोखा वैचारिक संगम आहे, ज्यात राजकीय लोकशाही आणि आर्थिक समाजवाद यांचा समन्वय साधला गेला. नेहरूंचा असा ठाम विश्वास होता की, राजकीय लोकशाही ही आर्थिक समानतेशिवाय अपूर्ण आहे. ते म्हणतात, “लोकशाही आणि समाजवाद हे एकमेकांचे पूरक आहेत.” नेहरूंच्या मते, लोकशाही ही केवळ निवडणुका आणि संसदीय व्यवस्था नाही, तर ती सामाजिक आणि आर्थिक न्यायाची हमी देणारी व्यवस्था असावी. त्यांनी लोकशाही समाजवादात निवडणुका अप्रत्यक्ष असाव्यात आणि प्रतिनिधींना परत बोलावण्याचा अधिकार (Right to Recall) असावा, असा आग्रह धरला. हा विचार त्यांच्या फॅबियन समाजवादाच्या प्रभावातून आला, ज्यात क्रमिक सुधारणांद्वारे समाजवाद साधला जावा.

नेहरूंच्या लोकशाही आणि समाजवादाच्या संगमाचे उदाहरण म्हणजे १९५१ ची पहिली पंचवार्षिक योजना. या योजनेत नेहरूंनी राज्य नियोजनाद्वारे आर्थिक विकास साधला, पण तो लोकशाही मूल्यांसोबत जोडला. उदाहरणार्थ, राज्याने प्रमुख उद्योगांवर नियंत्रण ठेवले, पण खाजगी क्षेत्राला देखील स्थान दिले. यामुळे भारतात मिश्र अर्थव्यवस्था (Mixed Economy) विकसित झाली, ज्यात समाजवादाची समानता आणि लोकशाहीची स्वातंत्र्ये एकत्र आली. नेहरूंच्या 'डिस्कवरी ऑफ इंडिया' या पुस्तकात ते स्पष्ट करतात की, समाजवाद हा लोकशाहीचा अपरिहार्य परिणाम आहे, कारण राजकीय स्वातंत्र्याशिवाय आर्थिक स्वातंत्र्य निरर्थक आहे.

गांधीवादाशी तुलना केली तर नेहरूंचा समाजवाद अधिक आधुनिक आणि औद्योगिक होता, तर गांधींचा ग्रामस्वराज्य आणि अहिंसक समाजवादावर आधारित होता. गांधींनी ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि विकेंद्रीकरणावर भर दिला, तर नेहरूंनी केंद्रीकृत नियोजन आणि मोठ्या उद्योगांवर जोर दिला. उदाहरणार्थ, गांधींनी खादी आणि ग्रामोद्योगांना प्रोत्साहन दिले, जे स्थानिक स्वावलंबनावर आधारित होते, तर नेहरूंनी स्टील आणि वीज उद्योगांना प्राधान्य दिले. तरीही, नेहरूंनी गांधींच्या अहिंसक आणि नैतिक समाजवादाचा प्रभाव स्वीकारला, ज्यात व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याला महत्त्व होते. नेहरूंच्या मते, गांधीवाद हा समाजवादाचा आधार आहे, पण त्याला वैज्ञानिक आणि आधुनिक रूप देणे आवश्यक आहे.

नेहरूंच्या या संगमाचे आणखी एक उदाहरण म्हणजे १९५५ च्या अवडी काँग्रेस अधिवेशनात 'समाजवादी समाजरचना'ची घोषणा. यात नेहरूंनी समाजवादाला लोकशाहीच्या चौकटीत आणले, ज्यात व्यक्तीच्या हक्कांचा आदर केला गेला. त्यांनी मार्क्सवादाच्या प्रभावातून समता आणि भाईचारा स्वीकारला, पण हिंसक क्रांती नाकारली. नेहरू म्हणतात, “मार्क्सवादाने मला समता आणि भाईचाराचा प्रकाश दाखवला, परंतु स्वातंत्र्य हे सर्वांसाठी असावे.” हा विचार त्यांच्या लोकशाही समाजवादाच्या केंद्रस्थानी आहे.

या संगमाच्या व्यावहारिक अंमलबजावणीत नेहरूंनी राज्य आणि खाजगी क्षेत्राचा समन्वय साधला. उदाहरणार्थ, राष्ट्रीय नियोजन आयोगाने (Planning Commission) आर्थिक धोरणे आखली, ज्यात समाजवादी उद्दिष्टे लोकशाही प्रक्रियेद्वारे साधली गेली. गांधीवादाशी तुलना करताना, नेहरूंचा समाजवाद अधिक वैश्विक होता, ज्यात सोव्हिएत रशियाच्या नियोजनाचे प्रेरणा घेतली, पण गांधींच्या अहिंसेची जोड दिली. गांधींनी हिंसेला विरोध केला, तर नेहरूंनी लोकशाही मार्गाने समाजवाद साधला. नेहरूंच्या विचारात लोकशाही ही समाजवादाची पूर्वअट आहे. ते म्हणतात, “समाजवाद हा लोकशाहीचा अपरिहार्य परिणाम आहे.” याचे उदाहरण म्हणजे भारतीय राज्यघटनेत समाजवाद आणि लोकशाही यांचा समावेश. गांधीवादात विकेंद्रीकरण आहे, तर नेहरूंमध्ये केंद्रीकृत नियोजन. तरीही, दोघांचा उद्देश समानता आणि न्याय आहे. नेहरूंच्या संगमाने भारताला २१ व्या शतकातही प्रेरणा दिली आहे, ज्यात आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्याय एकत्र साधला जातो.

२. आर्थिक समानता आणि नियोजन (Economic Equality and Planning)

नेहरूंनी गरिबी निर्मूलनासाठी समाजवादी धोरणे आवश्यक मानली. त्यांच्या मते, आर्थिक समानता ही लोकशाहीची आधारशिला आहे. पंचवार्षिक योजनांद्वारे आर्थिक विकास साधला, ज्यात राज्य नियोजनाने संसाधनांचे न्याय्य वाटप केले गेले. नेहरूंच्या आर्थिक समानतेच्या विचारात संपत्तीचे केंद्रीकरण टाळणे आणि गरीबांना न्याय देणे हे मुख्य होते.

पहिली पंचवार्षिक योजना (१९५१-१९५६) ही नेहरूंच्या नियोजनाची सुरुवात होती. तिचे घटक: कृषी विकास, सिंचन, वीज आणि परिवहन. पद्धती: हॅरॉड-डोमार मॉडेलवर आधारित, ज्यात बचत आणि गुंतवणुकीद्वारे विकास साधला. उद्देश: राष्ट्रीय उत्पन्न दुप्पट करणे आणि प्रति capita उत्पन्न वाढवणे. या योजनेने २.१% वार्षिक विकास दर साधला.

दुसरी योजना (१९५६-१९६१) नेहरू-महालनोबिस मॉडेलवर आधारित होती. घटक: भारी उद्योग (स्टील, वीज), रोजगार निर्मिती, असमानता कमी करणे. पद्धती: राज्य नियंत्रणाखाली उद्योग विकास, ज्यात सार्वजनिक क्षेत्राला प्राधान्य. परिणाम: २५% राष्ट्रीय उत्पन्न वाढ आणि औद्योगिकीकरण.

तिसरी योजना (१९६१-१९६६) मध्ये समानता आणि स्वावलंबनावर भर. घटक: कृषी सुधारणा, शिक्षण, आरोग्य. पद्धती: गाडगीळ फॉर्मूला वापरून क्षेत्रीय समतोल. उदाहरण: भूमी सुधारणा कायदे, ज्यात जमिनीचे वाटप.

नेहरूंच्या नियोजनात आर्थिक समानतेचे घटक: दारिद्र्य निर्मूलन, समान वेतन, सामाजिक सुरक्षा. पद्धती: मिश्र अर्थव्यवस्था, ज्यात खाजगी क्षेत्रावर मर्यादा. उदाहरण: राष्ट्रीय नियोजन आयोगाने धोरणे आखली. या योजनांच्या माध्यमातून नेहरूंनी गरिबी कमी केली, पण आव्हाने राहिली. तरीही, हे नियोजन भारताच्या आर्थिक पायाभरणीचे आधारस्तंभ आहे.

३. धर्मनिरपेक्षता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन (Secularism and Scientific Temper)

धर्मनिरपेक्षता हे नेहरूंच्या विचारांचे मुख्य सूत्र होते. ते म्हणतात, “धर्मनिरपेक्षता ही सर्व धर्मांना समान मान देणे आहे.” नेहरूंनी घटनेत धर्मनिरपेक्षता समाविष्ट केली, ज्यात सर्वांना धार्मिक स्वातंत्र्य आहे. उदाहरण: १९५० च्या घटनेत Article 25-28 द्वारे धार्मिक स्वातंत्र्याची हमी.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन (Scientific Temper) नेहरूंनी 'डिस्कवरी ऑफ इंडिया' मध्ये मांडला. ते म्हणतात, “वैज्ञानिक दृष्टिकोन हा तर्कशुद्ध विचार आहे.” उदाहरण: IIT आणि IIM सारख्या संस्थांची स्थापना, ज्यात विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाला प्रोत्साहन.

नेहरूंनी धर्म आणि विज्ञानाचा समन्वय साधला. उदाहरण: ISRO ची स्थापना, ज्यात वैज्ञानिक प्रगतीसाठी धर्मनिरपेक्ष वातावरण.

४. पंडित नेहरूंच्या लोकशाही विचारांच्या मर्यादा (Limitations of Nehru's Thought)

१. अति-आदर्शवाद: नेहरूंचा समाजवाद मोठ्या लोकसंख्येच्या देशात राबवणे कठीण. उदाहरण: नोकरशाहीमुळे अकार्यक्षमता.
२. संस्थात्मक चौकटीचा अभाव: ठोस रचना दिली नाही. उदाहरण: जनता सरकारचे अपयश.
३. अंमलबजावणीतील अडचणी: जातिभेद आणि अशिक्षितपणामुळे. उदाहरण: भूमी सुधारणांचे अपयश.

५. पंडित नेहरूंच्या २१ व्या शतकातील विचारांची प्रासंगिकता (Contemporary Relevance)

२१ व्या शतकातील जागतिकीकरण, आर्थिक असमानता आणि भारतीय राजकारणातील आव्हानांच्या पार्श्वभूमीवर पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाच्या विचारांची प्रासंगिकता अधिक स्पष्ट होते. आजच्या भारतात घराणेशाही (Dynastic Politics) आणि धनशक्ती (Money Power) यांचा वाढता प्रभाव पाहता नेहरूंच्या विचारांची आठवण प्रकर्षाने येते. नेहरूंनी लोकशाही समाजवादाची संकल्पना मांडली, ज्यात राजकीय स्वातंत्र्य आणि आर्थिक समता यांचा समन्वय साधला गेला. त्यांच्या मते, लोकशाही ही केवळ निवडणुका नाही, तर ती सामाजिक न्याय आणि समानतेची हमी देणारी व्यवस्था असावी. आजच्या काळात, जेथे आर्थिक असमानता (Economic Inequality) आणि भ्रष्टाचार (Corruption) ही प्रमुख आव्हाने आहेत, तेथे नेहरूंच्या विचारांना नव्या संदर्भात पाहणे आवश्यक आहे. या विभागात नेहरूंच्या विचारांची प्रासंगिकता निवडणूक सुधारणा, नागरी समाज आणि अन्य आधुनिक उदाहरणांद्वारे तपासली जाईल.

सर्वप्रथम, आजच्या भारतातील घराणेशाही आणि धनशक्तीच्या संदर्भात नेहरूंच्या विचारांची चर्चा करूया. नेहरूंनी 'लोकशाही समाजवाद'मध्ये आर्थिक समानतेवर भर दिला, ज्यात संपत्तीचे केंद्रीकरण टाळणे आणि गरीबांना न्याय देणे हे मुख्य होते. आज भारतात, ऑक्सफॅमच्या अहवालानुसार, १% श्रीमंत लोकांकडे ४०% पेक्षा अधिक संपत्ती आहे, तर ५०% लोकसंख्येकडे केवळ ३% संपत्ती आहे. ही असमानता नेहरूंच्या 'दारिद्र्य निर्मूलन' (Poverty Eradication) च्या विचारांना आव्हान देते.

नेहरूंच्या मिश्र अर्थव्यवस्थेत (Mixed Economy) राज्य नियंत्रणाने धनशक्तीला मर्यादा घालण्याची कल्पना होती, जी आज 'आत्मनिर्भर भारत' आणि 'मेक इन इंडिया' सारख्या योजनांमध्ये दिसते, पण पूर्णपणे अंमलात येत नाही.

शेवटी, २१ व्या शतकात नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाची प्रासंगिकता ही आव्हानांना सामोरे जाण्याची क्षमता आहे. घराणेशाही आणि धनशक्तीला मर्यादा घालण्यासाठी Right to Recall सारख्या सुधारणा, आणि लोकपाल सारख्या आंदोलनांद्वारे नागरी समाज मजबूत करणे, हे नेहरूंच्या वारशाचे साक्षीदार आहेत. नेहरू म्हणतात, “लोकशाही ही एक सततची प्रक्रिया आहे,” जी आजच्या भारतासाठी दिशादर्शक आहे.

६. निष्कर्ष (Conclusion)

नेहरू हे 'अपूर्ण क्रांती'चे नायक ठरले असले तरी, त्यांनी मांडलेले प्रश्न आजही जिवंत आहेत. २१ व्या शतकात लोकशाही समाजवादाचा नव्या संदर्भात विचार करणे अनिवार्य आहे.

७. संदर्भसूची (References)

1. J L Nehru and Democratic Socialism – Political Theory and Thought.
2. Nehru, Socialism, and India - Hindu College Gazette.
3. Nehru's Vision of Socialism - PolSci Institute.
4. Pt. Jawaharlal Nehru and Democratic Socialism - ResearchGate.